

AL MIJN MOEDERS

Anita Terpstra

Al mijn moeders

2022

THOMAS RAP
AMSTERDAM

Copyright © 2022 Anita Terpstra
Omslagontwerp bij Barbara
Omslagillustratie Tresoar (Leeuwarden) 15334
Afbeeldingen binnenwerk © privéarchief, tenzij anders vermeld
Kaart binnenwerk © Gerrit Omme
Foto auteur Keke Keukelaar
Vormgeving binnenwerk Perfect Service, Reeuwijk
Druk- en bindwerk Wilco, Amersfoort
ISBN 978 94 004 0893 7
NUR 320

thomasrap.nl

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC®) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

En wie zijn verleden niet kent, is niet zozeer gedoemd het te herhalen, als wel is hij gedoemd niet te weten wie hij is.

– Arnon Grunberg

Onbevredigend heb ik het steeds gevonden, dat de mens in dit eeuwen omvattende panorama grotendeels ontbrak. Niet zozeer de rijken en de machtigen – hun namen leven zelfs voort op straatnaambordjes – maar de duizenden naamlozen die in zware arbeid en onder bittere levensomstandigheden de turf in de Wouden hebben moeten graven voor het profijt van tientallen anderen. Wie dit boek leest, heeft voortdurend reden te denken aan de versregel van Bertold Brecht: ‘die im Dunkeln sieht man nicht’.

– Sytse Jan van der Molen

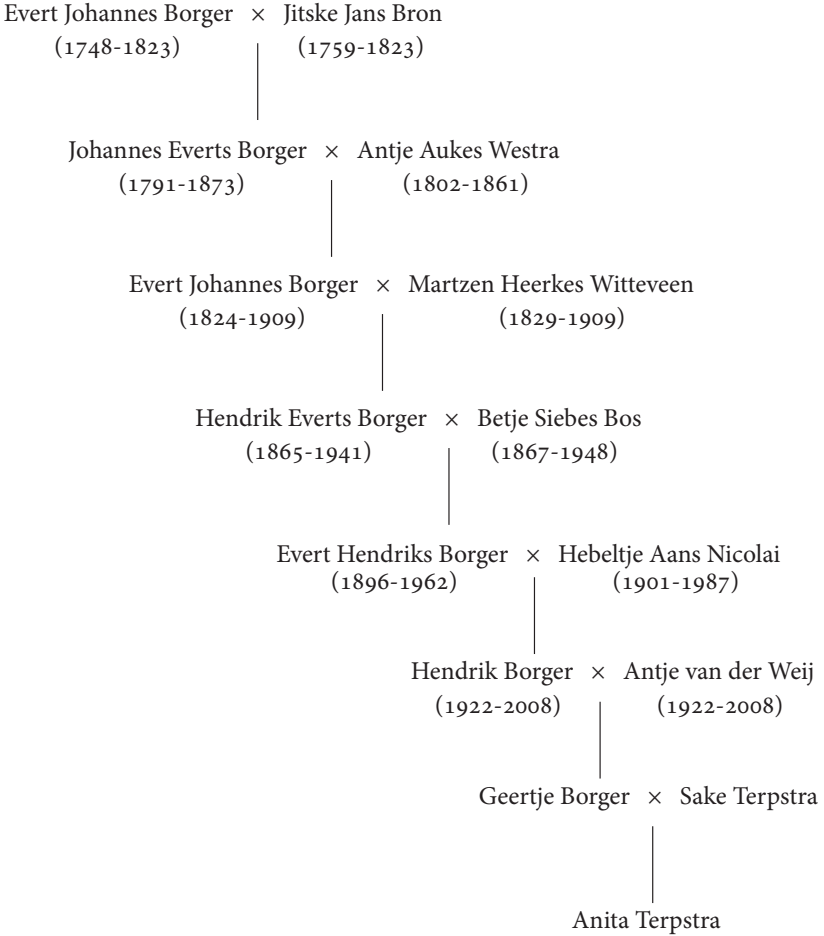
INHOUD

Kaart Friesland	8
Stamboom	9
Voorwoord	11
Messentrekkers en vechtersbazen	21
De Spitkeet	35
Jitske Jans Bron	49
Antje Aukes Westra	57
Martzen Heerkes Witteveen	69
Betje Siebes Bos	93
Hebeltje Aans Nicolai	131
Antje van der Weij	165
Geertje Borger	211
Nawoord	215
Dankwoord	217
Bibliografie	219

STAMBOOM

Antje van der Weij en Hendrik Borger, 1944.

VOORWOORD

Mijn moeder Geertje werd als zevende kind en vierde dochter van Antje en Hendrik Borger geboren in 1951. Ze hield van lezen, maar dat werd thuis niet aangemoedigd, er was immers altijd genoeg te doen.

Als kind belandde ze in het ziekenhuis, ze heeft geen idee hoe oud ze toen was. Ineens kon ze niks meer. Ze heeft er een halfjaar gelegen, maar nooit geweten wat haar precies mankeerde. Waarschijnlijk was het kinderreuma. Hendrik stapte bijna iedere avond op de brommer om op bezoek te komen. Anders kwam Antje. Hendrik bracht vaak snoepjes mee die hij snel onder het kussen verstopte. Omdat ze zich niet kon bewegen, gaf hij haar te eten. Toen Geertje thuiskwam, had ze een tas vol speelgoed, al werd dat snel ingepikt door haar broers en zussen. Nog een tijdlang kreeg ze thuis iedere dag van de dokter een prik in haar bil. Ze heeft nog steeds een grote hekel aan naalden.

Op haar veertiende werd ze van de huishoudschool gehaald om thuis te helpen. Er waren inmiddels veertien kinderen. Antje was overspannen en moe, ze kon het thuis alleen niet aan. Het kwam niet in mijn moeder op om ertegen in te gaan. Het moest gewoon.

Ze deed alles. Ramen lappen, eten klaarmaken (ze kan koken als de beste), schoenen poetsen (tot op de dag van vandaag heeft

ze daar een grote hekel aan; het is een van de weinige klussen die ze niet doet: 'doekje erover en klaar'), bedden opmaken, afstof-fen. Ze was de hele dag in touw.

Alleen al de was nam een complete dag in beslag. Ze hadden een 'langzaamaandraaier', die in de schuur stond. Geen idee of het apparaat echt zo heette, maar zo noemden ze het. Een rond vat, met een wringer erop. Hendrik gooide de was erin die een paar uur in een handketel op een gaspitt had staan koken en dan schudde de langzaamaandraaier heen en weer. Mijn moeder viste vervolgens de was er met een tang uit, haalde die door de wringer en spoelde alles drie keer uit in een tobbe met ijskoud water. Eerst de witte was. Lakens, handdoeken, onderbroeken en lappen maandverband. Ze had een hekel aan die lappen, die ze ook nog eens met de hand schoon moest boenen. Daarna de bonte was, de overalls als laatste. Vervolgens ging alles in de centrifuge. Het witte goed legde ze op het gras te bleken, met het kruis naar boven, de rest hing ze buiten op aan de lijn.

Op haar vijftiende ging ze aan het werk als manusje-van-alles bij een echtpaar dat een winkel runde. Ze mocht niet achter de kassa, maar ze vond het net zo leuk om de schappen in te ruimen en de boel leuk neer te zetten. Meestal moest ze schoonmaken.

Thuis moest ze vaak oppassen. 'Jij bent altijd zo streng!' riepen haar broertjes en zussen regelmatig. 'Je knijpt.' Ze moest wel streng zijn, zij had tenslotte de verantwoordelijkheid.

Mijn vader Sake woonde destijds schuin tegenover hen. Op een dorpsfeest sloeg de vonk over, maar kort daarna liet hij haar zitten. Hij ging liever op stap met zijn vrienden. Een paar maanden later stond hij plots voor de deur. Collecte. 'Ik doe niet open,' riep ze. Toch kregen ze weer verkering en ze trouwden.

Opgroeien in zo'n groot gezin deed haar besluiten niet meer dan twee kinderen te willen. Ik hoefde thuis nooit iets te doen. Ze vindt het nog altijd niet leuk als iemand haar kleren wil lenen.

Ik ben vernoemd naar mijn oma Antje. Behalve onze namen hebben we weinig gemeen. Antje was een binnenvetter, ik ben een flapuit. Ze was de enige oma die ik nog had. De moeder van mijn vader heb ik nooit gekend. Zij overleed op zesendertigjarige leeftijd aan een hersentumor, toen mijn vader acht jaar oud was.

Antje kwam regelmatig bij mijn moeder langs, ze woonden in dezelfde straat. Ik zie haar nog aan komen lopen: enigszins slof-fend, gekromde rug, sigaret in de hand. Lang en dun. Het korte, lichtbruin geverfde haar al bijna uit de krul: de hoogste tijd dat mijn moeder de krulspelden weer in haar haar zette.

Ze was geen knuffel- of spelletjesoma zoals mijn moeder dat nu voor mijn kinderen is. Oppassen deed ze ook niet, al herinner ik me wel een logeerpartij. De hele avond zat ik als verstijfd op de bank. Mijn opa keek tv – een of ander Duits programma waarin schlagers werden gezongen –, mijn oma breide sokken. Ik vraag me af hoeveel sokken ze in haar leven heeft gemaakt. Tik-tik-tik. Het geluid van breipennen zal ik altijd met mijn oma associëren.

We zijn allebei kinderen van onze tijd. Zij groeide op in een periode waarin het voor vrouwen gewoon was om te trouwen, kinderen te krijgen en voor het huishouden te zorgen. Ik in een tijd waarin vrouwen doorleren na de middelbare school, carrière maken en kiezen of ze wel of geen kinderen willen. Ik kreeg er twee, de jongste heeft ze nog vast kunnen houden. De foto van hen tweetjes koester ik.

‘Wat ga je daar doen?’ vroeg mijn opa Hendrik toen ik na het behalen van mijn middelbareschooldiploma aankondigde dat ik naar Hogeschool Windesheim in Zwolle wilde.

‘Journalistiek studeren,’ zei ik.

‘Als je maar geen roddeljournalist wordt,’ zei hij. Iedere week kocht hij trouw de *Story* en de *Privé*.

Mijn opa was klein, een gedrongen gestalte. Hij droeg vaak

een spencer met bretels en een alpinopet op zijn volle bos grijze krullen. Een lieve opa, van wie ik altijd een snoepje kreeg als ik langskwam. Of beter gezegd, die mijn oma commandeerde mij een snoepje te geven. Want dat was hij ook: bazig. Gewend zijn zin te krijgen. Zijn zin door te drijven. Mijn oma werd er af en toe gek van. Dan ging ze naar mijn moeder om een sigaretje, of twee, te roken, een kop koffie te drinken, en over mijn opa te klagen.

Wanneer ik bij mijn opa en oma langsging, trof ik hem steevast in zijn zelfgebouwde schuur aan, sleutelend aan een fiets, een wasmachine, een brommer, een klok, een radio. Ook maakte hij graag molentjes. Soms hoorde ik hem al eerder dan ik hem zag, door het geluid van een cirkelzaag of het slaan van een hamer. Hij kon alles maken en hij kon van alles maken. Zijn handen waren altijd besmeurd, net zoals zijn nagels altijd rouwrandjes hadden.

Het enige wat hij niet kon repareren was zijn oude, gifgroene Opel Kadett. De Kermit, noemde ik die in gedachten. Onder de auto lag permanent een olievlek en hij zat onder de roestplekken. De auto was rijp voor het autokerkhof, maar daar wilde mijn opa niet aan. Iets wat het nog doet, gooi je niet weg.

Zijn schuur stond stampvol gereedschap en spullen die hij bij elkaar sprokkelde: planken, schroefjes, moertjes, spijkers, lucifers, verblikken, kwasten, hamers, zagen, noem maar op. De geur die er hing was een mengeling van hout, zaagsel, verf en lijm. Er werd niets weggegooid, want stel dat je het nog een keer zou kunnen gebruiken?

Dat hij veel zelf maakte en repareerde was deels door nood gedreven. Lange tijd was er geen geld om wat kapot was te laten repareren of iets nieuws te kopen.

Mijn grootouders zijn geboren en getogen in Harkema, een dorp in het oosten van Friesland. Ze zijn daar ook begraven, ondanks het feit dat ze het grootste deel van hun leven elders hebben door-

gebracht, in het noordwesten van Friesland. Kort na de Tweede Wereldoorlog verhuisden ze van Harkema naar Wanswert omdat mijn opa daar bij een boer een baan kon krijgen.

Voor mij was Harkema niet meer dan dat: de plek waar mijn oma en opa vandaan komen. Een kennisgeving, een vaststaand feit, net zoals hun geboorte- en sterfjaar. Veel wist ik ook niet van het dorp. Ja, dat de inwoners ook wel Harrekieten worden genoemd en dat ze een kort lontje hebben. Mijn vader merkte een keer op dat Harrekieten bekendstaan als vechtersbazen en messentrekkers. En ik weet dat Harkemase Boys een topclub in het amateurvoetbal is.

Mijn opa en oma waren zwijgzame types, zoals veel mensen van hun generatie. Het feit dat ze veertien kinderen kregen fascineerde me mateloos. Hoe is het om voor zoveel kinderen te moeten zorgen, hoe is het om een van veertien te zijn? Het resulteerde in het boek *Het huis vol: een geschiedenis van het naoorlogse grote gezin*. Ik interviewde mijn ouders (ook mijn vader komt uit een groot gezin, hij is een van zeven kinderen), ooms en tantes en bundelde hun verhalen. Omdat mijn opa en oma toen al niet meer leefden, sprak ik ook met hun nog in leven zijnde broers en zussen. Een jongere broer van mijn opa, Pieter, vertelde dat hun moeder Hebeltje, mijn overgrootmoeder, was opgegroeid in een plaggenhut. Die informatie was verder niet van belang voor het boek en ik parkeerde het ergens in mijn achterhoofd.

Ik diepte het daar pas weer uit op toen een vriendin me een artikel stuurde over Harkema. 'Jouw familie komt hier toch vandaan?' vroeg ze.

De kop luidde: 'Heidevolk door beeldvorming historisch onrecht aangedaan'. Het artikel was ontluisterend:

'De mensen die 100, 150 jaar geleden op de Feansterheide, De Skieding, Sumarreheide, Burgumerheide en op de heide van

De Westereen en Jubbega leefden, dat waren alcoholisten, criminelen, analfabeten, zedenlozen. Kortom, daar woonde de absolute onderklasse van de toenmalige maatschappij.’

Nieuwsgierig geworden googelde ik op Harkema. Een van de eerste dingen die ik tegenkwam was de lijfspreuk van de Harkieten: ‘Mijn herder is mijn redder’. Mijn herder slaat niet op Jezus, maar heeft betrekking op hun favoriete merk zakmes. Onder aan de pagina stond bij gerelateerde zoekopdrachten ‘Harkema inteelt’ en ‘Harkema messentrekkers’. Dat beloofde weinig goeds, ik durfde er niet op te klikken. In plaats daarvan voerde ik het woord ‘plaggenhutten’ in. Op mijn scherm trok de ene na de andere bouwval aan me voorbij. De hutten, gemaakt van niet meer dan modder, zagen eruit alsof ze bij de eerste de beste fikse regenbui of windvlaag in elkaar zouden storten.

Op sommige foto’s stonden ook de bewoners, die met een wezenloze blik voor zich uit staarden. Ze deden me denken aan een beroemde foto die Dorothea Lange van Florence Owens Thompson maakte, met als titel ‘De migrantenmoeder’. Lange maakte een serie foto’s van haar en haar kinderen in een kamp voor seizoenswerkers in de landbouw. Op een van die foto’s zit Florence voor een tent, haar gezicht afgetoefd en gegroefd. Twee jonge kinderen hangen lamleidend op haar schouders en ze houdt een baby op schoot. Ze ziet er veel ouder uit dan haar tweeëndertig jaar. Florence werd het icoon van de Grote Depressie in de jaren dertig van de vorige eeuw in de Verenigde Staten. De bewoners van de plaggenhutten hebben exact dezelfde uitdrukking op hun gezicht.

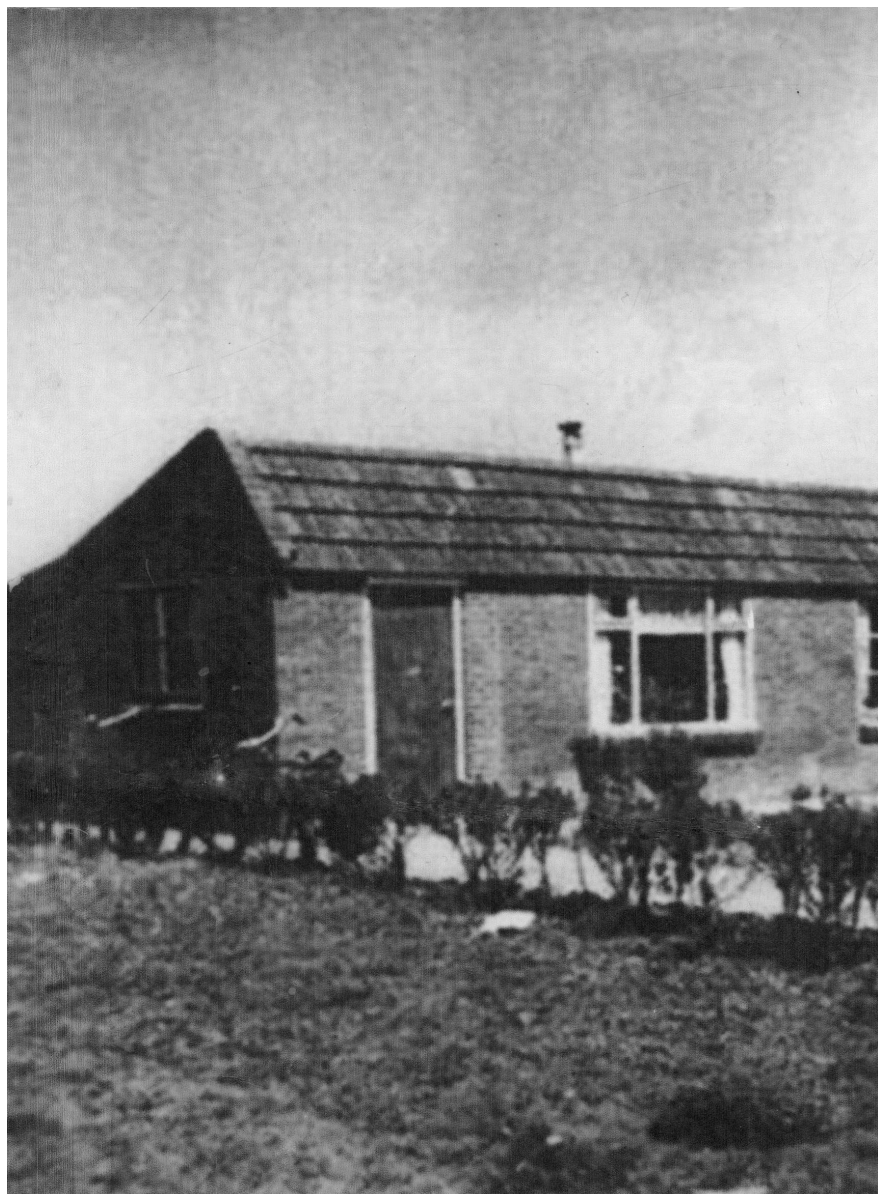
Er blijkt een openluchtmuseum in Harkema te zijn dat de geschiedenis van de plaggenhutten vertelt: De Spitkeet. Spitkeet is een andere benaming voor plaggenhut. Ik herinner me dat ik er een keer ben geweest. Ik had er toen geen idee van dat mijn over-

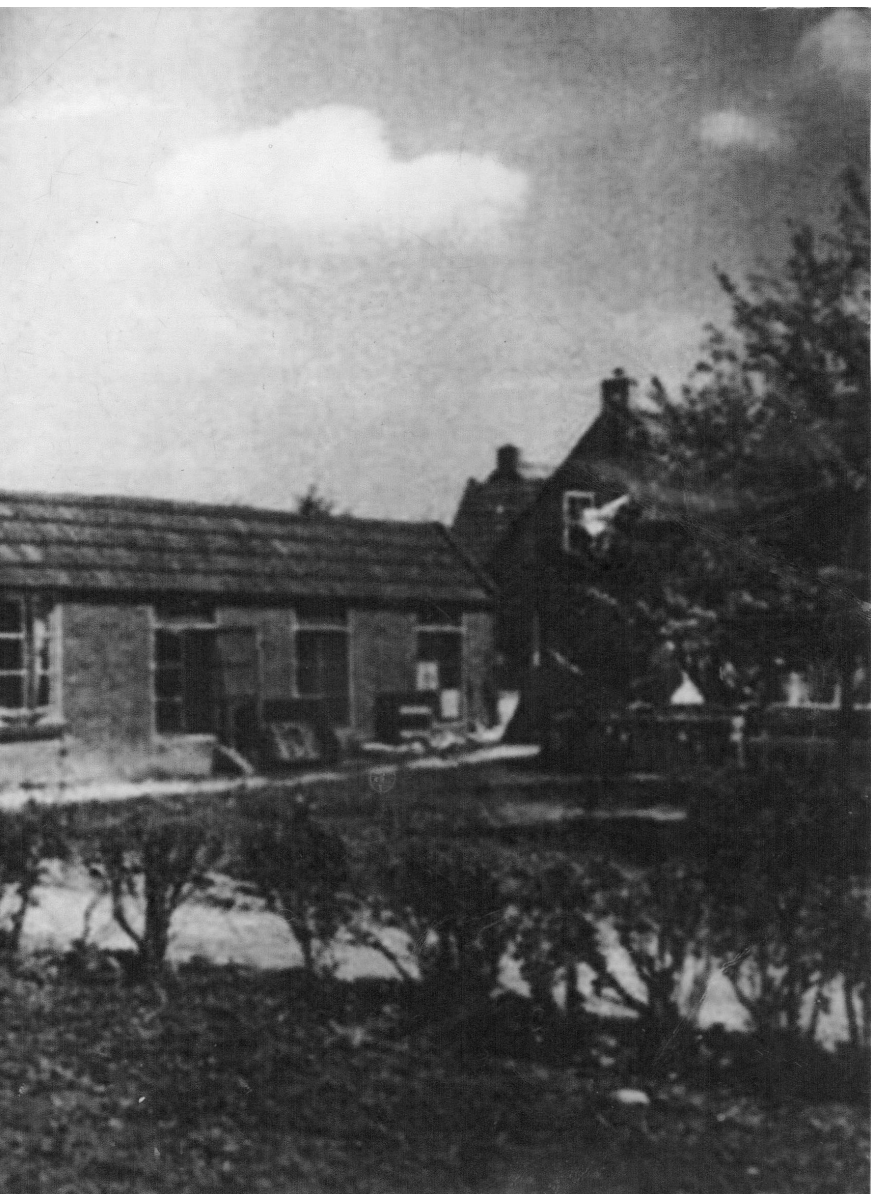

grootmoeder in een dergelijke hut is opgegroeid.

Een van de woningen die te bewonderen valt, is een woning die 'het kippenhok' wordt genoemd. In de tijd van grote woningnood na de Tweede Wereldoorlog werd vaak op het ruime erf van de ouders een groot kippenhok gebouwd. Dat werd dan betimmerd en zo ingericht dat een pasgetrouwd paar er voorlopig kon wonen. In 1958 stonden er volgens de toen geldende normen nog ruim vierhonderd krotten in de gemeente Achtkarspelen, waar Harkema onder valt. Het kippenhok hoort bij een woning die van Egbert Borger en zijn vrouw Froukje is geweest. Hun zoon Mindert Borger heeft met zijn gezin in het kippenhok gewoond, lees ik op de website van het museum, later zijn broer Bertus met zijn gezin, tot ongeveer 1970. Dat is nog maar vijftig jaar geleden.

Ik ben zo verbaasd over de jaartallen dat het even duurt voordat de naam Borger tot me doordringt. Zou dat familie van mij kunnen zijn?

Het kippenhok waar twee zonen van Egbert en Froukje Borger in woonden: eerst Mindert met zijn gezin, later Bertus met zijn gezin.

(© Openluchtmuseum De Spitkeet.)

MESSENTREKKERS EN VECHTERSBAZEN

Vanuit mijn woonplaats Leeuwarden ben ik onderweg naar het openluchtmuseum De Spitkeet. Het is een dag met hoge, witte stapelwolken die Jacob van Ruisdael zo levensecht wist weer te geven in zijn schilderijen. Ik rijd via Hallum en Wanswert, nogal om, maar een vlaag van nostalgie deed me daartoe besluiten. Antje en Hendrik zouden uiteindelijk in Hallum belanden, waar ik ben geboren en getogen en waar mijn ouders nog altijd wonen. Het ligt ietsje noordelijker dan Wanswert, bijna tegen de zeedijk aan. Daarachter begint de Waddenzee, gevolgd door de eilanden en de Noordzee. Het uiterste noorden van Nederland.

Wanswert en Harkema liggen zo'n dertig kilometer uit elkaar, een afstand die je tegenwoordig met de auto in een halfuur aflegt, maar in de tijd van Antje en Hendrik betekende die nog het verschil tussen twee compleet andere werelden. Het boek *100 jaar Friesland* beschrijft dat verschil tussen Wanswert (klei) en Harkema (zand) treffend:

'Klei is vet, klei is taai, klei zuigt. Als het regent ligt er grijze melk op. Klei is zwaar, vruchtbaar, bewerkelijk, trekt aan de klompen, dwingt tot stilstand. De man die erop boert is een kleifries. Blond, blauwogig, fors. Hij is volhardend, vrij intelligent, en beschikt over weinig fantasie. Hoe stijver de klei, hoe

stijver de mensen. Zand is hard, bestaat uit minuscule keien. Het houdt geen water vast, spoelt gemakkelijk van de klompen, valt uit elkaar. Er zitten weinig humusdeeltjes tussen. Op het zand boert de bouwfries. Donker haar, vaak bruinogig, klein van postuur. Hij is luchtig, ruig, heeft gevoel voor humor, maar is niet erg betrouwbaar.’

Vooroordelen, ja, maar ze bestaan nog steeds. Bouwfriezen, ook wel woudfriezen genoemd, komen er altijd slechter van af, is de conclusie:

‘Er zijn meer schimpnamen voor woud- dan voor kleifriezen. Zo heet een woudfries ook wel wâldkny (woudkonijn), wâldpyk (woudkuiken) en wâldprikke (woudtak). Het westen en noorden van de provincie waren vanouds het economisch grondgebied. Daar waren de boerderijen het grootst. De Wouden was het land van de keuters en het legioen van veenarbeiders. Met bloed, zweet en tranen was elke hectare in cultuur gebracht. Op de schrale zandgronden probeerden de boeren er het beste van te maken. Een wâldspultsje is een boerderijtje met een geit en een koe, een armzalig zaakje, dat nooit iets kan worden. Als het over de Wouden gaat, zijn het vooral de minderwaardigheid en de kleinheid die worden benadrukt. Op de kale zandgrond waren de koeien brozer. Ze hadden zwakkere beenderen, een zwakker spierenstelsel en offer haar. Jodiumgebrek was een van de belangrijkste oorzaken.’

In die voor hem nieuwe wereld moest de toen nog maar vijftwintigjarige Hendrik zich staande zien te houden. Hij was klein, maar had wel blond haar en blauwe ogen. En hij was sterk. Hij liep zo een ladder op met een zware zak stenen op zijn schouder.

Hoe dichterbij ik Harkema nader, hoe meer ik me verwonder over het landschap, dat zo anders is dan dat ik gewend ben. Hallum ligt in een gebied dat Oostergo wordt genoemd. Het land is er vlak en kaal en de altijd harde wind heeft er vrij spel. De zee, zowel de Waddenzee als de ingepolderde Middellzee, de overstromingen en het voortdurende gevecht tegen het water hebben het gebied vormgegeven. Tegen de kwelderwallen werden terpen opgeworpen en verrezen nederzettingen als Hijum, Hallum, Marrum, Ferwerd, Blija en Holwerd (waar de boot naar Ameland vertrekt), en aan de Middellzee Leeuwarden, Jelsum, Cornjum en Stiens. Buiten de Waddenzeedijk liggen in het noordwesten de hoog opgeslibde kwelders, tot soms een kilometer breed.

Harkema en omstreken, dat bekendstaat als de Wouden, worden gekenmerkt door zandgronden en coulisselandschappen. Houtwallen en elzensingels geven het gebied een intiem en bosrijk karakter. Vervening, bebouwing, het graven van vaarten en inpoldering hebben het gezicht van de Wouden bepaald. Dorpen met namen als Heerenveen en Veenklooster verraden de oorsprong van het gebied waar ze in liggen.

Hoe anders zag het er hier eeuwen geleden uit. In zijn boek over turf uit de Wouden schrijft Sytse Jan van der Molen: 'En alleen een handjevol romantische dromers zal bij dit massale hooglied van de arbeid denken aan schaapskudden en meerstallen (veenplassen), aan wolvenjachten en valkeniershutten (als "tekens" van een onvoorstelbaar rijke fauna en flora), aan wijde heiden en ontoegankelijke moerassen, aan verwonderlijke stilten en weidse eenzaamheden.'

Met de moerassen doelt Van der Molen op het moerassige veengebied: afgestorven planten die na honderden jaren een metersdikke veenlaag vormden. Ooit telde ons land honderdvijfenzeventigduizend hectare veen, dat vooral in Friesland,

Groningen, Drenthe en Overijssel te vinden was. Daar is nu nog vijfduizend hectare van over. 'En dan te bedenken tenslotte dat het resultaat van aller eeuwenlange arbeid simpel door de schoorsteen is gegaan,' tekent Van der Molen cynisch op. In mijn zoektocht naar het ontstaan en de geschiedenis van de plaggenhutten kwam ik bij zijn boek terecht. Turf en armoede blijken onlosmakelijk met elkaar verbonden.

Het waren kloosters die zich rond de twaalfde eeuw als eerste systematisch met turfwinning gingen bezighouden. Kloosterlingen hadden behoefte aan brandstof om te kunnen koken en ter verwarming, maar ook om hun steenbakkerijen te exploiteren, waar kloostermoppen werden gebakken voor de bouw van kloosters en kerken. Na de reformatie verdwenen de meeste kloosters, waarna de veengebieden in handen van rijke burgers uit het westen en de Friese adel kwamen, die zich soms verenigden in compagnieën. Deze compagnieën namen zelf de vervening op zich of verhuurden het land aan verveners. In tegenstelling tot Groningen waren de verveningen in Friesland particuliere aangelegenheden. Van invloed van de steden of van de Friese overheid was tot in de negentiende eeuw geen sprake.

In Europa ontstond in de zestiende eeuw vanwege de bevolkingstoename een schrijnend tekort aan brandhout, waardoor de vervening een hoge vlucht nam. In Nederland werd turf vervolgens eeuwenlang de belangrijkste energiebron, aangezien turfwinning hier op goedkope en grootschalige wijze kon plaatsvinden. Omdat ons land zo laag ligt, kon de turf per schip worden afgevoerd, terwijl in het buitenland daarvoor paard-en-wagen moest worden ingezet. Wat aan energie werd gewonnen, ging aan paardenvoer weer verloren.

Niet alleen huishoudens hadden turf nodig, ook ambachtslieden en brouwerijen, distilleerderijen, kokerijen, bakkerijen, smelterijen, steen- en pannenbakkerijen en zoutziederijen. Zo'n

93 bedrijfstakken gebruikten turf als brandstof. De beschikbaarheid van turf gaf Nederland een geweldige voorsprong op omliggende landen. Zoals het Groningse gas een bijdrage leverde aan de economische groei in de jaren zestig van de vorige eeuw, zo droeg turf bij aan de zeventiende-eeuwse bloei. Of, in de woorden van historicus Jan Willem de Zeeuw: 'De Gouden Eeuw is uit turf geboren.'

De Gouden Eeuw wordt gezien als een belangrijke, nieuwe fase in de ontwikkeling van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. 1602, het jaar waarin de Vereenigde Oostindische Compagnie werd opgericht, wordt vaak aangemerkt als het begin van die bloeiperiode. De Republiek groeide uit tot een internationale grootmacht, dankzij militaire successen in Spanje en Engeland, en werd het centrum van de wereldhandel.

In Azië, Afrika en Amerika beschikte de Republiek over een aantal zeer winstgevende koloniën. Maar het fundament van de rijkdom werd gelegd met de handel in Europa: de graanhandel op het Oostzeegebied. Amsterdam gold als de graanschuur van de wereld.

De bijzondere positie van de Republiek is des te verwonderlijker aangezien het aantal inwoners nooit boven de twee miljoen is uitgekomen. De meeste van die inwoners woonden in het gewest Holland (ongeveer gelijk aan het huidige Noord- en Zuid-Holland). Van hen leefde ongeveer de helft in steden zoals Leiden, Haarlem, Rotterdam, Delft, Dordrecht, Enkhuizen en Amsterdam. De bloeiende handel leidde tot een grote en zeer rijke klasse van kooplieden. Ze bouwden grote grachtenpanden en luxueuze buitenhuizen.

Turf werd niet voor niets het 'bruine goud' genoemd. Volgens berekeningen van De Zeeuw leverde de turfwinning tijdens de Gouden Eeuw jaarlijks zesduizend miljard kcal op. Met houtkap was zelfs het gehele oppervlak van ons land niet genoeg geweest

om dezelfde hoeveelheid energie te produceren. Een proefschrift uit 1995 van M.A.W. Gerding over de turfwinning in de noordelijke provincies, de meest gedegen studie over de Nederlandse turfeconomie tot nu toe, ondersteunt de berekening van De Zeeuw. ‘Desondanks heeft de geschiedenis van deze energiebron nog betrekkelijk weinig aandacht van (economisch) historici getrokken, zoals ook meer in het algemeen de rol van de energieproductie en -voorziening in de economische ontwikkeling in het verleden onderbelicht is gebleven,’ schrijft Gerding.

Veenarbeiders werden er niet rijk van. De veenkoloniën als wingewest, schreef de Drentse zanger Daniël Lohues eens in een column: ‘In Amsterdam zou men zich eens af moeten vragen waar hun grachtenpanden van betaald zijn.’

Overigens profiteerde niet alleen het westen van de turf. Ook de Friese adel deed goede zaken. Door in slappe tijden grond op te kopen in veengebieden en deze later te verkopen aan veenbazen waren hun vermogens sterk gegroeid. In de volksmond heette de adel in deze contreien dan ook ‘turfadel’. Een deel van deze Friese adel vertrok uiteindelijk naar het westen en bekommerde zich niet om de achterblijvers.

Ik ben, zelfs met de omweg die ik heb genomen, te vroeg voor mijn afspraak bij De Spitkeet en besluit Harkema te verkennen. Zo op het eerste gezicht lijkt het een dorp zoals andere dorpen. Het heeft een christelijke en een openbare basisschool, sportverenigingen, een bakker, een slager en een supermarkt. Er zit zelfs een pizzeria en een schildpaddenopvang.

Pas als ik een tijdje rondrijd valt het me op dat alles vrij nieuw oogt. Ik zie nergens oude huizen, een villa of een herenhuis, zoals die bijvoorbeeld wel aanwezig zijn in mijn geboortedorp. Een snelle zoektocht op internet leert me dat er drie rijksmonumenten zijn: een arbeiderswoning uit 1912, een hok dat bij die arbeiderswoning hoort, en een hok dat bij die arbeiderswoning hoort.

derswoning hoort en de woning van Egbert en Froukje Borger, die nu onderdeel is van het museum.

Als je boven Hallum zou zweven, dan zou je zien dat de plattegrond in het midden cirkelvormig is: in het centrum staat de kerk, op een terp, die straalsgewijs wordt omsloten door straten. De dorpskern in Harkema heeft die niet, wat logisch is, aangezien het dorp nog maar een eeuw oud is.

Harkema en mijn opa en oma zijn in feite leeftijdsgenoten. Toen zij in 1922 werden geboren was het dorp nog maar een jaar oud. In 1921 besloot de gemeente Achtkarspelen enkele dorpsgrenzen te wijzigen, waaronder die van Harkema. Het oude dorp Harkema werd bij Drogeham gevoegd, andere delen bij Augustinusga en Surhuizum. Het nieuwe dorp dat ten zuiden van het oorspronkelijke dorp was ontstaan en ongeveer 470 adressen telde, kreeg de oude naam Harkema.

In een boek over spitketen schrijft Simon Hoeksma over haar bijzondere en ongebruikelijke ontstaansgeschiedenis, die zo anders is dan die van andere dorpen. Veel dorpen in Friesland zijn van oorsprong boerendorp of veenkolonie. Een boerendorp was vooral agrarisch van aard. Arbeiders en middenstanders werkten voor de boeren: de arbeiders als werknemer en de middenstanders als smid, bakker of slager. Veenkoloniën ontstonden toen de veenarbeiders zich in het ontginningscentrum vestigden en dat trok onder andere middenstanders aan.

Harkema is een zogenoemd heidedorp. Op de oneffen grond ontwikkelde zich na afloop van het vervenen een schraal en ruig heidegebied. Het was weinig vruchtbaar en daarom voor boeren niet interessant om te gebruiken. Vanaf 1790 vestigde een aantal families zich op de heide, mensen die nergens anders terecht konden, zoals degenen die na de verveningen geen werk meer hadden. Zij kochten of huurden een goedkoop stukje heidegrond dat in het bezit was van de boeren, de gemeente of de diaconie.

De omliggende dorpen waren allang blij dat ze zo de armen kwijt waren. Omdat er geen gras- en hooiland was, konden de bewoners geen koeien houden, waardoor er geen mestproductie was. Op het ontgonnen stukje bouwland werden vaak alleen wat aardappelen verbouwd.

De verhuizing naar de heide was niet altijd vrijwillig. Gezinnen die in een dorp in de problemen waren gekomen, werden soms verbannen. Niet iedereen had geld om een stukje land te kopen of te huren, waardoor ze genoodzaakt waren zich als illegale kolonisten op de heide te vestigen.

De families bouwden er schamele plaggenhutten als woning. Zo ontstonden in de loop der jaren gebieden die in de volksmond de Surhuisterveensterheide, De Skieding, de Sumarreheide, de Hamsterheide en de Burgumerheide werden genoemd. In 1832 woonden er al meer dan driehonderd mensen. Rond 1900 waren dat er inmiddels ruim dertienduizend. Driekwart van de woningen had slechts één woonvertrek, dat vaak niet groter was dan tien vierkante meter.

In zijn boek laat Hoeksma een dominee aan het woord, die de schrijnende situatie van een oude weduwnaar optekende:

‘Hij woont in een zeer kleinen hut, door helpende burens opgezeten van plaggen en stroo. De heele hut is niet meer dan 4 M. in het vierkant; het afgeschoten hokje, waarin hij woont, is zoowat 2 M. breed en ruim 2 M. lang. Er is geen tafel, geen stoel, geen enkel meubel. Op een plank ligt wat eetgerei om zijn ellendig maal te bereiden. Tegen de muur is een bed aangebracht, een paar oude planken. Het is er tochtig. De regen heeft op vele plaatsen vrijen toegang. Toch heeft de oude het beter gevonden ook nog maar de heele deur uit zijn hut te nemen, opdat te meer de buitenlucht kan binnenkomen. Want hij heeft ’n zeer slechte borst en vooral, als het vuur ligt te

smeulen, kan het ontzettend benauwd wezen in de hut. Hij komt weinig de wereld in. Zijn slechte borst verbiedt hem te werken, zelfs om te bedelen voelt hij zich meestal te zwak. Hard heeft hij vroeger gearbeid. Nu zit hij alleen in z'n hut, te ellendig om zich te verwonderen, dat hij zoo verlaten is.'

Jelle Dam (1857-1935), een inwoner van Harkema en zelf ook geboren in een spitkeet, vertelt in zijn boek *Jeugdherinneringen* over een gezin waarin het tiende kind geboren werd en dat geen enkel ander kledingstuk had dan een afgeknipte broekspijp. Nadat Jelle en z'n oudste broer op bezoek waren geweest bij buurtgenoten, schreef hij:

'Albert zat, zonder jas, kleine aardappeltjes te schillen, de jongen zat met de handen boven een paar zoden die in 'n vuurpot erg rookten en 'n meisje zat op den vloer met de handen onder het dunnen schortje krimpand ineen gedoken en van het bedschut stonden er nog drie planken, deurtjes en onderleggers waren er niet meer. Ik vermoed dat die al opgestookt waren, maar met zekerheid weet ik dat niet. Achter die planken, enigszins beneden de vloer, lag op wat stroo de vrouw met 'n kind van zes dagen oud, toegedekt met de jas van Albert en wat zakken. Of dat het dekens geweest waren in vroeger tijd, kon ik niet onderscheiden. Eten of brandstof was er niet het minst. Er was niets anders als een zootje aardappels en een zakvol zoden die een van de andere broers er even te voren gebracht had.'

Op de heide waren nauwelijks mogelijkheden voor ontplooiing en bestaan. De bevolking was vooral gericht op de agrarische bedrijfstak. Toen de mechanisatie in de jaren zeventig van de negentiende eeuw doorzette en de vraag naar handwerk in de

landbouw terugliep, raakten velen werkloos. De heidebewoners waren aangewezen op los seizoenswerk in het midden en westen van Friesland, kleine handel met de hondenkar, het maken van bezems, het weven van matten en vlasbraken.

De overheid schonk nauwelijks aandacht aan de armoedige levensomstandigheden in de Wouden, met als gevolg dat de streek in het begin van de twintigste eeuw sterk verpauperd was. De heidebewoners werden om die reden door de omliggende dorpen vaak met de nek aangekeken en beschouwd als paria's. Omdat ze op zichzelf waren aangewezen ontwikkelden zich gesloten, hechte gemeenschappen die een bijzondere samenstelling en afwijkende mentaliteit hadden. De eigen cultuur en moraal van de heidebewoners verschilde nogal van die van de bewoners van de omringende dorpen. De heidebevolking had een diepgewortelde afkeer van de boerengemeenschap en de kerk, die hen had verstoten en in de steek had gelaten. Ze zaten in hetzelfde schuitje en daardoor ontstond een lotsverbondenheid. Om zich tegenover anderen te kunnen handhaven opereerden ze in groepjes: veel activiteiten werden gezamenlijk uitgevoerd, bijvoorbeeld op het gebied van werk, zoals het wieden, maaien en hooien. De heidebewoners bleven het liefst in hun eigen dorp wonen en dan graag dicht bij de familie: gezelligheid was belangrijk. De onderlinge solidariteit was groot, men was altijd bereid de burens te helpen.

De criminaliteitscijfers waren hoger dan elders. De heidebevolking had eigen normen als het om vechten, stelen, bedelen en overspel ging en koesterde een diepe minachting voor de overheid. Een deel van die criminaliteit kwam natuurlijk voort uit armoede: mensen werden veroordeeld voor het stelen van aardappelen of het afsnijden en sprokkelen van takken.

Die eigenheid heeft de beeldvorming omtrent Harkema jarenlang negatief beïnvloed. Het werd een synoniem voor burgerlij-

ke ongehoorzaamheid, achtergebleven ontwikkeling en asociaal gedrag met name tegenover anderen dan de zogenoemde Harrekieten, die de naam messentrekkers, vechtersbazen en onbetrouwbaar, werkschuw tuig kregen.